

Aldis Gedutis

Į rytus nuo saulės, į šiaurę nuo žemės: žemėlapiai šiaupis ir anapus pasakojimo

Santrauka. Straipsnyje nagrinėjamas žemėlapių ir pasakojimo santykis. Žemėlapiai kaip vizualizavimo priemonė naudojami daugybėje skirtingų kontekstų, kuriuose žemėlapis įprastai traktuojamas kaip tam tikros erdvės (tiek realios, tiek fiktyvios) reprezentacija. Bet kokios teritorijos laikiškumas ir daugia-sluoksniškumas rodo, kad joks žemėlapis negali visiškai reprezentuoti visų įmanomų teritorijos sluoksnių. Jei vienintelis žemėlapių tikslas – kuo tikslesnė konkrečios erdvės reprezentacija, tada kartografavimas tampa begalinis, neįgyvendinamas ir bergėdžias užsiėmimas. Tačiau žemėlapis nėra vien reprezentacija – kiekvienas žemėlapis „pasakoja“ tam tikras istorijas, kurios alternatyviai pateisina jo egzistavimą. Straipsnyje siekiama išsiaiškinti, koks yra epistemologinis žemėlapių statusas, ar galimas „nebylus“ žemėlapis ir ar esama pasakojimų, kurių nebūtų galima užfiksuoti žemėlapyje. Kaip žemėlapių naratyvumo iliustracija naudojamas ir nagrinėjamas Jurgio Mačiūno sudarytas Rusijos istorijos atlasas.

Pagrindiniai žodžiai: žemėlapis, pasakojimas, reprezentacija, teritorija, Jurgis Mačiūnas.

Keywords: map, narrative, representation, territory, George Maciunas.

*So Geographers, in Afric-maps,
With savage-pictures fill their gaps;
And o'er unhabitable downs
Place elephants for want of towns.*

JONATHAN SWIFT. *ON POETRY: A RHAPSODY* (1733)

Pradžia

Susidomėti žemėlapiams paskatino įvairiuose mokslo studijų (angl. *science studies*) tyrimuose naudojamos vizualios praktikos bei analogijos, kurios teorijas, paradigmas, metodologijas, epistemologinius stilius, klasifikacijas ir pan. gretina su žemėlapiams. Toms praktikoms būdinga tai, kad jos išplečia žemėlapių apibrėžimą. Dėl to žemėlapiu gali būti vadinamos bet

kokios vaizdinės priemonės, kaip antai atlasai, diagramos, lentelės ar medžiai, naudojamos klasifikuojant ir grupuojant skirtingus mokslus bei mokslines disciplinas (plačiau apie tai: Gedutis 2014). Nesu kartografijos ekspertas, todėl mane domina ne techninės kartografavimo subtilybės, o žemėlapių „filosofija“, t. y. jų prigimtis, sudarymo prielaidos, socialinės žemėlapių funkcijos ir galimybės. Galiausiai, įdomu išsiaiškinti, ką gali papasakoti žemėlapiai. Kitaip

tariant, nagrinėjant mokslo filosofijos ir mokslo sociologijos klausimus neišvengiamai tenka susidurti su žemėlapiu ir pasakojimo santykio problema.

Pirminė idėja – žemėlapis yra pasakojimas – pasirodė itin perspektyvi. Ji paskatino užduoti keletą klausimų, atsakymai į kuriuos anaipso nebuvo akivaizdūs: koks yra epistemologinis žemėlapių statusas, ar galimas „nebylus“ žemėlapis, ar esama pasakojimų, kurių nebūtų galima užfiksuoti žemėlapyje.

Žemėlapis kaip vizualizavimo priemonė taip plačiai išplitęs, kad šiuo metu galima sudaryti beveik bet ko žemėlapi¹ – žinomi *smegenų, triukšmo, migracijos, mokslo, taršos, literatūriniai, maisto* ir t. t. žemėlapiai.

Kartografams palanku tai, kad visi išoriniai žmonių veiksmai nutinka tam tikroje geometrinėje erdvėje: erdvė yra riba ir indas, kur gyvename socialinius gyvenimus ir kuris žemėlapių kūrėjams yra gausaus įkvėpimo šaltinis. Bet kas, kas yra arti ar toli, bet kas, kas yra susietas ar atskirtas, bet kas, kas egzistuoja materialiam ar gamtiniame pasaulyje, o šiandien bet kas, kas susieta bitais ir baitais, bet kas, kas šviesos greičiu juda šviesolaidiniais kabeliais, gali būti pažymėta žemėlapyje. (Hessler 2015; 6)

Jei norima ką nors paaiškinti, sudaromas žemėlapis. Ne veltui Johnas Brianas Harley žemėlapius apibrėžė kaip „grafines reprezentacijas, kurios padeda suprasti žmonių pasaulio reiškinius, sąvokas, sąlygas, procesus bei įvykius“

(Harley, Woodward 1987; xvi). Taigi žemėlapis peržengia geografinės disciplinos ribas ir nustoja buvęs išimtinė geografų ir kartografų nuosavybė. Nors žemėlapis kaip aiškinimo forma išplitęs įvairiausiose srityse, nors jis paprastas ir lengvai pritaikomas, profesionalūs geografs ir kartografai atkreipia dėmesį į tai, kad žemėlapis visgi yra paradoksali vizualizavimo priemonė:

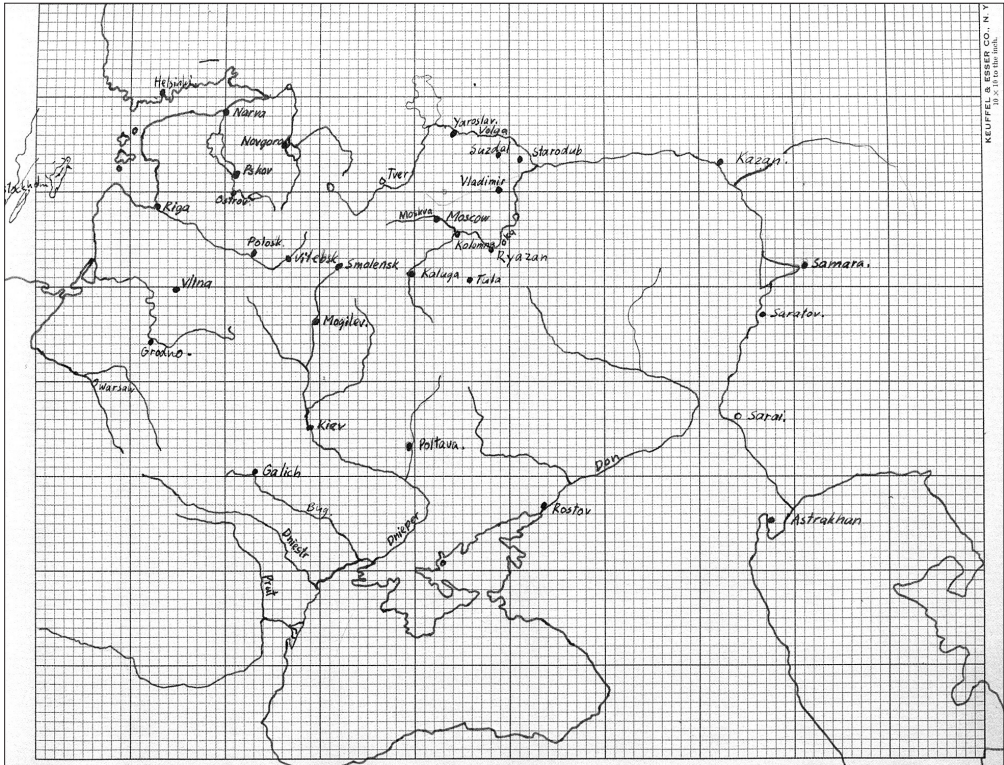
Kai kartografai ir geografs laužo galvas, su kokiais dalykais galėtų palyginti žemėlapi, kad gautų papildomų įžvalgų apie bendrąjį kartografijos procesą, kitų sričių tyrėjai naudoja žemėlapi kaip fundamentalią analogiją. (Robinson, Petchenik 2011; 17)

Paradoksas yra tas, kad galime daug ką vizualizuoti ir taip paaiškinti sudarydami žemėlapius, tačiau patys žemėlapiai yra tai, kas nevizualizuojama. Kitaip tariant, žemėlapių žemėlapis nėra galimas: *žemėlapis – būtina bet kokio vizualizavimo sąlyga, kuri pati negali būti vizualizuota*. Arba, kaip teigia Marie-José Mondzain, „tiesa yra vaizdas, tačiau tiesos vaizdo nėra“ (Mondzain 2005; 222).

Todėl skeptiški geografs, ieškodami trūkumų ar ribotumo, verčia abejoti žemėlapiais ir / ar jų patikimumu:

Žemėlapis nėra teritorija; žemėlapis padengia ne visą teritoriją. <...> Teritorija yra noumenas, daiktas savyje, egzistuojantis iki žmogiškojo patyrimo. O žemėlapis drastiškai supaprastina jo kompleksiskumą, išlaikydamas tik kelis nedidelius jo elementus. (Leleu-Merviel 2014; 242)

¹ Lietuvių kalboje nėra tinkamų ir graškų žodžių, kurie atitiktų angliškus *to map* ir *mapping*. Bandydamas iš bėdos pritaikyti žodžius *žemėlapiuoti* ir *žemėlapiavimas* pernelyg susiaurina originalias reikšmes. Be to, žemėlapių kaip specifinės vizualizavimo priemonės raida lietuvišką žodį „žemėlapis“ pavertė ribota ar net prieštaringa sąvoka. Kalbėdami apie planetas ar žvaigždes vartojame „žemėlapi“ sąvoką. Tiesa, esama žvaigždėlapių, jūrlapių, marlapių ir pan., tačiau Saulės sistemos planetos vis dar žemėlapiuojamos. Galima atrasti ir Visatos žemėlapi.

1 pav. Fragmentas iš J. Mačiūno „Rusijos istorijos atlaso“. Iš Jono Meko vizualiųjų menų centro „Fluxus“ kolekcijos

Aiškumo dėlei derėtų kiek patikslinti Sylvie Leleu-Merviel nurodytą žemėlapių ir teritorijos santykį. Teigdamą, kad žemėlapis nėra teritorija, ji tikriausiai turi omenyje žemėlapių ir jame pažymėtos teritorijos neatitikimą. Šiuo požiūriu ji yra teisi. Tačiau bet kuris žemėlapis užima tam tikrą vietą erdvėje, todėl jam priskirtini teritorijai būdingi bruožai – užimamas plotas, ribos, mastelis, matmenys ir t. t. Taigi žemėlapis kaip toks taip pat yra teritorija, dažniausiai dvimatė. Todėl pirmiau pateiktoje S. Leleu-Merviel citatoje išskirti teritorijos bruožai gali būti pritaikyti

ir žemėlapiui kaip savitai erdvei ar teritorijai atmainai. Vadinasi, jei paties žemėlapių negalima vizualizuoti, esame priversti žemėlapius nagrinėti verbaliai. Tačiau jei žemėlapis, kaip ir bet kuri teritorija, yra noumenas, tai bandymai aprašyti ir paaiškinti žemėlapių naratyvumą neišvengiamai reiškia supaprastinimą ir redukciją. Tačiau ten, kur geografs mato pavojų ir trūkumus, kitų disciplinų atstovai gali išvelgti galimybę. Todėl bandymas išryškinti žemėlapių naratyvumą gali praplėsti įprastą žemėlapių sampratą ir rasti daugiau žemėlapių naudojimo pranašumų.

Pasakojimai anapus įprastos erdvės

Viena švedų liaudies pasaka vadinasi „Į rytus nuo saulės, į šiaurę nuo žemės“². Pirminė pasakos pavadinimo interpretacija sako, kad tai nuoroda į vietą, kuri, pagal pasakos racionalumą, yra negalima ar bent neatrandama įprastais būdais. Neįprastas pavadinimas verčia klausti, o kurgi yra ta vieta? Ir ar ji išvis egzistuoja? Kaip į ją patekti? Kuria kryptimi reikėtų judėti? Ar galima bent apytiksliai pažymėti paieškos maršrutą žemėlapyje?

Ši pasaka gana tipiška, niekuo neišskirtinė: trečias brolis veda užkerėtą princesę, kuri dieną įgauna balandės pavidalą, o naktį tampa žmogumi. Kai naiviai tikėdamasis įveikti kerus veikėjas sudegina žmonos plunksnas, princesė dingsta palikusi mįslingą nuorodą apie savo deklaruotą gyvenamąją vietą – užburta pilis „į rytus nuo saulės, į šiaurę nuo žemės“, kurią užėmė ir valdo žiaurūs troliai. Toliau daugybė nuotykių, kurių metu veikėjas išsprendžia trijų porų milžinų konfliktus ir įgyja šimtamylius batus, nematomą apsiaustą, žudantį / atgaivinantį kardą (šie įrankiai ilgainiui padeda išžudyti trolius ir atkerėti, t. y. prikelti, mirusius princesės giminaičius). Vėliau sutinkamos trys gyvūnų – žvėrių, žuvų ir paukščių – valdovės. Šių moterų funkcija – duoti instrukcijas. Jos turi pasakyti, kur yra ta pilis. Žvėrys nežino, žuvis nežino, paukščiai nežino... Galiausiai, pavėlavęs paukštis feniksas turi slaptos informacijos...

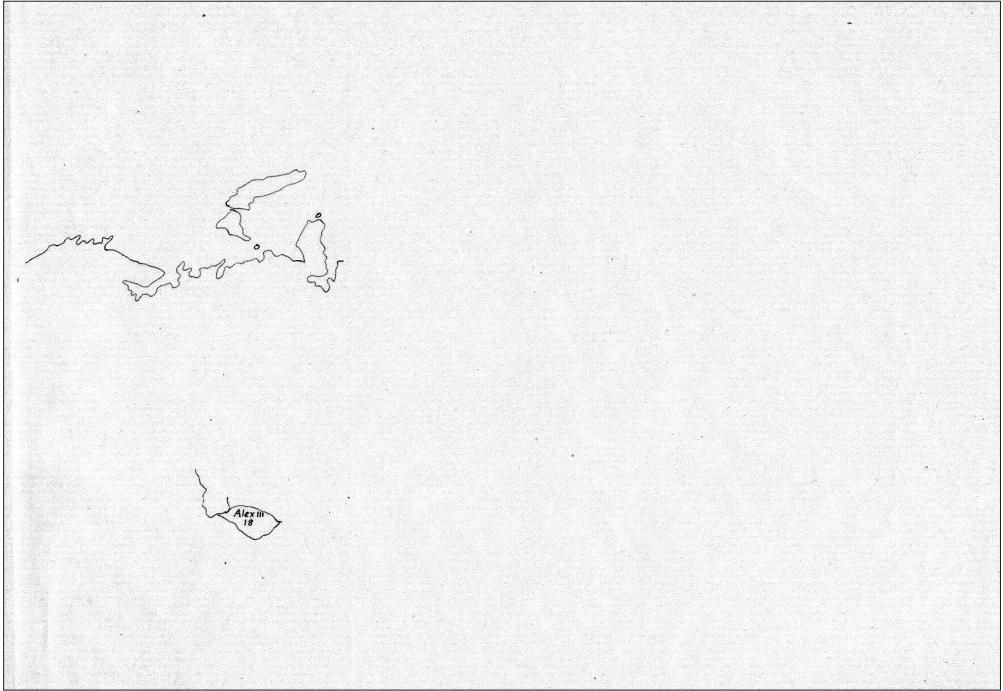
Šiuo atveju svarbi vietos nuoroda. Ar ją galima užfiksuoti žemėlapyje? Žemės ir miškų

gyvūnai bei žuvis negali žinoti, kur yra pilis, nes jie negali turėti bendro visos teritorijos vaizdo. Paukščiai šiuo požiūriu turi pranašumą – jie gali matyti didžiulę teritoriją iš viršaus. Tačiau iš visų paukščių tik feniksas – stebuklingas paukštis, gyvuojantis tarp magijos ir tikrovės, – gali nugabenti veikėją ten, kur reikia. Čia tikslinga susimąstyti: ar galima žemėlapyje pažymėti kelią nuo trečio brolio namų iki stebuklingos pilies? Iš pirmo žvilgsnio tai neįmanoma ne tik dėl nekartografuotinos nuorodos, bet ir, viena vertus, dėl judėjimo šimtamyliais žingsniais, kita vertus, dėl neapibrėžto atstumo (labai toli) ir nežinomo fenikso skrydžio greičio. Jei taip, tai ši stebuklinga pilis parodo akivaizdžius žemėlapio trūkumus. Bet ar tikrai jos neįmanoma užfiksuoti erdviškai?

Viktoras Pelevinas, pristatydamas savo romaną *Čiapajevs ir Pustota* galiniame knygos viršelyje, pasakė, kad tai „pirmasis romanas pasaulinėje literatūroje, kuriame veiksmas vyksta absoliučioje tuštumoje“. V. Pelevinas, matyt, turi omenyje, kad visa tai, kas aprašyta, viena vertus, tėra psichiatrinės ligoninės paciento (pavarde Pustota – tuštuma) sapnai ir haliucinacijos ir / ar, kita vertus, budistinė regimosios tikrovės kaip iliuzijos interpretacija.

Galbūt būtų galima užginčyti istorinį tokio žanro pirmumą arba nurašyti tai autoriaus ironijai, tačiau tai nėra šio teksto tikslas. Kur kas svarbiau paklausti, kaip toje V. Pelevino „tuštumoje“ orientuojasi skaitytojai. Jei romano veiksmas vyksta absoliučioje tuštumoje, kurioje nėra

² Nors siužetai skirtingi, panašus „vietovardis“ vartojamas norvegų pasakoje „Į rytus nuo saulės, į vakarus nuo mėnulio“ (*Østenfor sol og vestenfor måne*). Tikėtina, kad tiek norvegai, tiek švedai mėgina nurodyti dėl magiškų priežasčių neatrandamą vietą.

2 pav. Fragmentas iš J. Mačiūno „Rusijos istorijos atlaso“. Iš Jono Meko vizualiųjų menų centro „Fluxus“ kolekcijos

jokių atskaitos taškų, nuo kurių galėtų atsispirti kartografa, tada V. Pelevino romano žemėlapis iš principo neįmanomas. Tačiau romanai, net ir toks, kurio veiksmas vyksta neva tuštumoje, negalimas be erdvinio suvokimo. Dalis veiksmo vyksta (iš filmų, knygų ar asmeninės patirties) atpažįstamoje psichiatrijos ligoninėje, kurios dalinį planą galėtų įsivaizduoti bet kuris bent kiek atidesnis skaitytojas. Kita dalis – „tuštumoje“, t. y. keturių personažų sąmonėje, kuri tarsi nekartografuojama. Tačiau norint įsivaizduoti haliucinacijas reginčių personažų vizijas tenka pripažinti, kad jos vyksta erdvėje. Fiktyvioje, bet visgi trimatėje erdvėje. Todėl visiškai įmanoma sudaryti žemėlapi, kuris vadintųsi „vietos, kurias

savo haliucinacijose aplankė veikėjas X“. Be to, V. Pelevinas naudoja realius vietovardžius (stotčių, rajonų, gatvių, miestų pavadinimus – Sankt Peterburgas, Maskva ir t. t.), kurie nori nenori sugula į skaitytojų įsivaizduojamus žemėlapius. Vadinasi, V. Pelevino tuštuma yra apgaulinga – ją galima išnaudoti kaip iš principo kartografuojamą erdvę, kurioje komponuojamas galimas ar realus romano veiksmas. Šioje vietoje iškyla kitas klausimas: ką turėtų daryti pasakotojas, kad jo istorija išties vyktų visiškoje tuštumoje?

Tikėtina, kad su panašia problema susidūrė režisierius Larsas von Trieras filmuose *Dogville* ir *Manderlay*, kuriuose mėgino eliminuoti erdvę paversdamas ją sąlygine ir konvencionalia abs-

trakcija. Šiuose filmuose beveik nėra dekoracijų, išskyrus pavienius fizinius objektus, kurie vienu ar kitu metu reikalingi paryškinti personažų charakterius ar jų veiklos pobūdį. Miestelio namai ir gatvės tėra baltos linijos bei užrašai (Elmo gatvė, Hensonų namai, Edisonų namai ir pan.) ant tamsaus fono grindų. Šių sutartinių ribų griežtai laikomasi, aktoriai nevaikšto kiaurai per sienas, jie net vaizduoja darinėjantys nesamas duris. Visiškai ištrinti erdvės ir čia nepavyko, ji liko kaip dvimatės nuorodos plokštumoje, t. y. žemėlapyje, kurio mastelis beveik 1:1.

Žemėlapių mastelis ir žemėlapių užbaigtumas

Grožinėje literatūroje esama ne vieno bandymo įsivaizduoti, kas nutiktų, jei pavyktų sukurti kokios nors šalies žemėlapi, kurio mastelis būtų 1:1. Ar toks žemėlapis būtų funkcionalus? Su kokiomis problemomis jis susidurtų? Kaip ilgai jis būtų veiksnus? Koks būtų jo likimas? Garsiausi tokių literatūrinių eksperimentų pavyzdžiai – Jorges Luiso Borgeso miniatiūra „Apie tikslumą moksle“ (1999) ir Neilo Gaimano apsakymas „Kartografas“ (2006). Abu autoriai mini didelę imperiją, kurioje siekiama sukurti tobulą, su pačia imperija sutampantį žemėlapi. J. L. Borgeso valia imperijos kartografoi tokį žemėlapi sukuria vien tam, kad vėlesnės kartos paskelbtų jį nenaudingą ir negailestingai atiduotų stichijoms. Visoje imperijoje iki šiol galima rasti žemėlapi likučius, kurie, beje, yra vienintelės geografijos mokslo apraiškos. N. Gaimano imperatorius svajoja apie vis didesnę žemėlapi, kurio kūrimo dėl nepakeliamos finansinės naštos ir pernelyg didelių žmogiško darbo sąnaudų nepalaiko net artimiausias pa-

tarėjas. N. Gaimanas, kitaip nei J. L. Borgesas, taikiai numarina imperatorių, tuo pat metu apsaugodamas šalį nuo didingo susinaikinimo. Sosto įpėdinis žemėlapiais visiškai nesidomėjo. Abiem tekstams bendra tai, kad jie byloja apie didingą, tačiau tuo pat metu tragišką ambiciją, kurios palikuonys net negali įvertinti. Teritorija lieka, žemėlapijai ir jų kūrėjai – ne.

Tačiau viskas prasidėjo ne nuo J. L. Borgeso ir N. Gaimano, o nuo Lewiso Carrollo, kuris antroje romano *Silvija ir Brunas* dalyje pristato imponantišką ir komišką personažą Mein Herrą, kupiną beprotiškiausių idėjų. Viena iš jų – sudarytas, tačiau taip ir neišleistas šalies dydžio žemėlapis:

- Koks naudingas daiktas yra kišeninis žemėlapis, – pasakiau.
- Žemėlapių sudarymas yra dar vienas dalykas, kurio išmokome iš jūsų Tautos, – tarė Mein Herras. – Tačiau mes nuėjome daug toliau už jus. Kaip jums atrodo, koks turėtų būti didžiausio žemėlapi, kuris būtų ištisai naudingas, mastelis? – Maždaug šeši coliai myliai.
- Tik šeši coliai! – sušuko Mein Herras. – Mes greitai perėjome prie šešių jardų myliai. Paskui išbandėme šimtą jardų myliai. Galiausiai, sugalvojome pačią didingiausią idėją! Pagaminome šalies žemėlapi, kurio mastelis – mylia myliai!
- Ar dažnai jį naudojote? – paklausiau.
- Iki šiol jis dar nebuvo išskleistas, – pasakė Mein Herras, – nes ūkininkai prieštaravo. Anot jų, žemėlapis uždengs visą šalį ir užgoš saulės šviesą. Todėl dabar naudojame pačią šalį kaip savo pačios žemėlapi, ir užtikrinu jus, kad tai yra beveik taip pat gerai. (Carroll 1889–1893; 393)

Akivaizdu, kad Mein Herro šalis demokratiškesnė už J. L. Borgeso ir N. Gaimano didybės apstėtas imperijas. Ten ūkininkai svarbesni už kartografus – šie priversti tenkintis teritorija kaip savo pačios žemėlapiu.

Rebecca Solnit (2005) atkreipė dėmesį į vieną įdomią detalę, kuri neblogai paaikškina teritorijos ir jos reprezentacijos (žemėlapiu) santykį. Žvelgiant iš tam tikros strateginės perspektyvos, teritorija gali atrodyti it žemėlapis. Tačiau, anot R. Solnit, yra papildomų sąlygų:

Įprastai lėktuvas skrenda iš miesto į miestą, tačiau tarp jų slypi neišvaikščiotos sritys, kurias galima tik apytikriai įvardyti – kažkur Niūfaundlende, kažkur Nebraskoje ar Dakotoje. Žvelgiant iš dangaus, žemė atrodo kaip savo pačios žemėlapis, tačiau be jokių atskaitos taškų, dėl kurių žemėlapis įgauna prasmę. Pro langą užutėkiai ir stalkalniai regisi anonimiški, neišmatuojami – *žemėlapis be žodžių (kursyvas mano – A. G.)*. (Solnit 2005; 29).

Teritorija yra tarsi žemėlapis be žodžių, o žemėlapis – tarsi įvardyta teritorija. Teritorija yra gryna, neužteršta verbaline informacija, be kurios žemėlapis neįmanomas. Kad žemėlapis atliktų savo funkciją, būtini tam tikri atskaitos taškai – koordinatės, pavadinimai, sutartiniai ženklai ir pan. Jokia reali teritorija tuo nepasizymi. Kitaip nei tikroje erdvėje, žemėlapyje pasiklysti ar pasimesti gerokai sunkiau nei realioje teritorijoje. Žemėlapiai yra baigtiniai, teritorija – nuolat kintanti, taip pat ir priklausomai nuo tų, kurie apie ją pasakoja ar ją kartografuoja. Todėl galima teigti, kad L. von Triero *Dogville* bei *Manderlay* dramoms vyksta ne realioje teritorijoje, bet žemėlapyje, tai byloja užrašai ant žemės ir tų užrašų pastovumas.

Žemėlapis ir teritorija

Geografiniai žemėlapiai tuo pat metu yra ir abstraktūs, ir konkretūs; nepaisant visų jų matų objektyvumo, žemėlapiai negali reprezentuoti tikrovės, jie tėra viena jos interpretacijų. (Schalansky 2011; 14).

Žemėlapis, kad ir kokio būtų mastelio, negali būti „pilnas“ – jį visuomet bus galima papildyti dar bent vienu sluoksniu (paukščių migracija, kvapai, garsai, nusikaltimai ir pan.). Todėl žemėlapis kaip idėja tampa „begaline istorija“, kuri gali net neprasidėti, jei bus siekiama įtraukti visą įmanomą reikšmingą informaciją ar visus galimus sluoksnius. O kas, jei žemėlapis yra pasakojimas, žymintis neegzistuojančią teritoriją? Mastelio ir / ar reprezentacijos klausimai tampa nebeaktualūs tada, kai žemėlapiai sudaromi pagal geometrinį ar „savybinį“ principą, pavyzdžiui, metro žemėlapiai arba pasaulio žemėlapis, kuriame valstybių „teritorijos“ dydis nustatomas pagal gyventojų skaičių. Todėl žemėlapiai teritorija nebūtina. Žemėlapis – tinkama ir efektyvi priemonė konstruoti (kitokius, fiktyvius, paralelius, pakoreguotus ar iškraipytus) pasaulius. Žemėlapis suponuoja, kad jis pats yra reprezentacija kažko, kas, tikėtina, bent skaitytojų ar žiūrovų sąmonėje yra tikra. Kodėl visi manė, kad tai tikra? Todėl, kad tai buvo pažymėta žemėlapyje... Vadinas, pasakų ar fantastiniai žemėlapiai yra tokie pat realūs kaip ir mums dar nežinomų realių teritorijų žemėlapiai – keisti vietovardžiai, neįprasti kontūrai, hipotetinis egzistavimas.

Žemėlapiai buvo ir tebėra naudojami daugybę būdų, jie nėra vien analitinis įrankis, padedantis tiksliai nurodyti atstumus ir ribas, vizualizuoti sudėtingus ir kintančius duomenis. Žemėlapiai taip pat yra ekspresyvi vaizduojamojo meno forma, turinti kultūrinių ir politinių tikslų, giluminius estetinius pagrindus. (Hessler 2015; 7)

Tai visgi kas yra žemėlapis – deskripcija ar naracija? Reprezentacija ar tekstas? Gamtos veidrodis ar konstruktas? J. B. Harley'aus (2001) manymu, įprasta žemėlapio samprata, pagal

kurią žemėlapis suvokiamas kaip tikslus tikrovės atvaizdas, pernelyg supaprastina žemėlapio paskirtį, funkcijas ir vertę.

Vakarų kultūroje, bent jau nuo Apšvietos, kartografija apibrėžiama kaip faktinis mokslas, paremtas prielaida, kad žemėlapis turi pasiūlyti skaidrų langą į pasaulį. Geras žemėlapis yra tikslus žemėlapis. Kai žemėlapis nėra adekvatus tikrovės faktams, jis gauna juodą žymę. Žemėlapiai reitinguojami pagal tai, kiek jie atitinka topografinę tiesą. Sakoma, kad netikslumas yra kartografinis nusikaltimas. (Harley 2001; 35)

Jei netikslumas yra kartografinis nusikaltimas, tai dauguma žemėlapių turėtų būti izoliuoti nuo visuomenės. Be to, kartografinio tikslumo sąvoka yra problemiška, nes žemėlapio sudarytojai gali remtis skirtingais principais, pavyzdžiui, geografiniu arba geometriniu. Geometriniu principu sudarytas Londono metro žemėlapis yra naudingas ne dėl to, kad tiksliai atkartoja metro bėgių ir stotelių tinklą, o dėl supaprastintos orientacijos po žemę. Arba kaip galima nustatyti triukšmo ar taršos žemėlapio tikslumą? Kaip patikrinti istorinių žemėlapių tikslumą ir reprezentatyvumą? Juk visi šie žemėlapiai įdomūs ne dėl veidrodinio atspindėjimo.

Jie [*žemėlapiai – A. G. pastaba*] bus aptariami kaip tekstas, o ne gamtos veidrodis. Žemėlapiai yra tekstai ta pačia prasme kaip ir kitos neverbalinės ženklų sistemos – paveikslai, spaudiniai, teatras, filmai, televizija, muzika – yra tekstai. Žemėlapių ir knygų studijoms bendra tai, kad pasaulyje jie atlieka tekstinę funkciją ir paklūsta bibliografiniai kontrolei, interpretacijai ir istorinei analizei. Žemėlapiai yra grafinė kalba, kurią reikia atkoduoti. Jie konstruoja tikrovę, jie yra intencijomis ir pasekmėmis įkrauti vaizdiniai, kurie gali būti nagrinėjami savo laikų visuomenėse. Kaip ir knygos, žemėlapiai yra tiek individualių protų, tiek platesnių kultūrinių verčių konkrečiose visuomenėse produktas. (Harley 2001; 36)

J. B. Harley'ui antrina Richardas W. Ungeris teigdamas, jog tiksliai nukopijuoti geografinę erdvę neįmanoma, o žemėlapis negali būti atskirtas nuo jį sudarančių asmenų subjektyvumo:

Su sudėtingu pasauliu žemėlapiai elgiasi kaip su paprastu. Jie yra išorinės, fizinės geografinės aplinkos reprezentacijos. Jie yra daugiasluoksniai. Kadangi juose neįmanoma atkurti paviršiaus realumo, žemėlapiai visuomet iškraipo fizinį pasaulį. Jie – automatiniai atvaizdai, panašumai, supaprastinti aplinkos modeliai. Tikslus bet kokios geografinės erdvės kopijavimas neįmanomas, todėl žemėlapiai, kaip ir bet kuri kita komunikacijos priemonė, tikslingai fragmentuoja ir supaprastina tikrovę. Kiekvienas žemėlapis yra iškraipytas vertimas, iš to ir kyla esminė konfrontacija su reprezentacijos ribomis. Kaip sakė Picasso, menas yra melas, kuris padeda suvokti tiesą, todėl žemėlapio, kaip ir bet kurio kito meno kūrinio, perskaitymas reikalauja vaizduotės. Žemėlapiai sudaryti žmonių, turėjusių apibrėžtų tikslų, todėl bet kurio laikotarpio žemėlapio suvokimas tampa jo kūrėjo tikslų suvokimu. Žemėlapis tuo pat metu yra ir komunikavimo, ir įtikinimo priemonė. (Unger 2010; 1–2)

Vadinasi, bet koks žemėlapis dalyvauja komunikacijos procese, jis perduoda tam tikrą informaciją, todėl atlieka pasakojimo funkciją. Kadangi ši pasakojimo forma yra selektyvi, ji supaprastina ir fragmentuoja erdvę, todėl žemėlapiai ne tik reprezentuoja, bet ir neišvengiamai kuria tikrovę.

Paslaptinga ir atstumianti tuštuma žemėlapuose

Keista, bet romane *Mobis Dikas*, kurio veiksmai vyksta vandenyne, Hermanas Melville'is daiktavardį „žemėlapis“ mini vos dukart. Nors rašytojas žemėlapius ir retai mini, pasiūlo gana įdomią išvalgą apie juos: „Kvikego gimtinė buvo

Tai pasaulio atlasas – ne toks, koks kada nors egzistavo, bet toks, kokį jį manė egzistuojant. Visos valstybės, salos, miestai, upės, žemynai ir rasės, surinktos šioje knygoje, yra visiškai pramanytos; tačiau kiekvienas jų kurį laiką, kartais kelis šimtmečius, buvo realūs. Kodėl? Todėl, kad jie egzistavo žemėlapiuose. (Brooke-Hitching 2016; 10)

Taigi žemėlapiai ne tik informuoja, bet ir (per)kuria tikrovę. Maža to, jie gali tam tikrą fizinės tikrovės fragmentą nesunkiai pašalinti pagal principą – nėra žemėlapyje, nėra tikrovėje. Ypač jei dėl politinių ar ideologinių priežasčių nėra galimybės patikrinti žemėlapio reprezentatyvumą ir tikslumą, pavyzdžiui, žemėlapiuose nepažymėta nemažai uždarų ir slaptų Sovietų Sąjungos ir Rusijos miestų, tokių kaip Kištymas, Oziorskas, Čeliabinskas 65 ir pan. Įprastai tokie miestai keliautojams nekelia didesnių rūpesčių – neįmanoma patekti ten, kur žemėlapis rodo tuštumą, o paaiškėjus, kad galbūt visgi kažko esama, patekti tampa išvis neįmanoma dėl totalinės tokių teritorijų apsaugos.

Tačiau pasitaiko atvejų, kai tuščia teritorija žemėlapyje skaudžiai sugrąžina į realybę. Svenas Johne (2005) pasakoja istoriją apie buriuotoją, kuris Šaltojo karo metu jachta bandė pabėgti iš Rytų Vokietijos į Danijai priklausančią Bornholmo salą. Ir jam beveik pavyko. Beveik. Tobulą pabėgimo planą sugriovė viena nedidelė smulkmena – netikslus, t. y. kupiūruotas žemėlapis. Pasirodė, kad netoli nuo Bornholmo Rytų Vokietijai priklausė nedidelė pasienio sala Baltijos jūroje. Sala buvo uždara ir slapta, nes ją naudojo kariniais ir pasienio apsaugos tikslais. Savaiame suprantama, jokiame viešai prieinamame žemėlapyje ji nebuvo pažymėta. Taigi

pabėgėlis atplaukė į, jo manymu, Bornholmo salą, lengviau atsikvėpė ir, išvydęs pasienio pareigūnus, kreipėsi į juos daniškai. Galima tik spėti, koks jausmas apima atsidūrus neegzistuojančioje vietoje.

Tikriausiai todėl R. Solnit siekia išryškinti kartografinės informacijos proliferaciją ir nebylių žemėlapio plotų neišvengiamumą:

Tarp žodžių [pasigirsta] tyla, aplink rašalą – balta, už kiekvieno žemėlapio slypi į jį neįtraukta informacija – nekartografuota ir nekartografuojama. Bet kuris detalus vietos ar valstybės žemėlapis, rodantis etniškumą ir išsilavinimą, ir pagrindinius pasėlius, ir užsienyje gimusių procentą, aiškiai rodo, kad bet kuri vieta gali būti žymima begale būdų, kad žemėlapiai yra itin selektyvūs. <...> žemėlapiai nėra bendramačiai tam, ką jie reprezentuoja, mat net ir žemėlapis, kurio tikslumas siekia žolės stiebelius, pasidarys netikslus iškart, kai žolė bus nugrauzta ar išstrypta. (Solnit 2005; 104)

Smagu įsivaizduoti avis kaip tiksliosios ir griežtosios kartografijos priešes, kurios ne tik rupšnoja žolę ir vaikštinėja po pievą, bet ir niekais verčia kartografų pastangas tiksliai užfiksuoti visa tai, kas tam tikru metu aptinkama konkrečioje vietoje...

Žemėlapis ir pasakojimas?

Vieni pirmųjų bandymų susieti kartografiją ir literatūrą priklauso Mary Ellen Snodgrass (1995) ir Franco Moretti (1998, 2005). Pastarasis naudoja įvairius žemėlapius tam, kad galėtų erdviškai paaikškinti vienos ar kitos šalies literatūroje vykstančius procesus. Todėl F. Moretti žemėlapiai nėra romanų iliustracijos, jie peržengia literatūros kūrinius ir atlieka panašią funkciją kaip diagramos ar grafikai – jie parodo

4 pav. Fragmentas iš J. Mačiūno „Rusijos istorijos atlaso“. Iš Jono Meko vizualiųjų menų centro „Fluxus“ kolekcijos

platesnį romano vyksmo kontekstą ar vizualizuoja romano vyksmą, bet ne erdvę.

M. E. Snodgrass *Literatūrinuose žemėlapiuose* (1995) pasirenka 35 romanus ir kartu su kartografu Raymondu M. Barrettu sudaro juose aprašytų įvykių žemėlapius. Ji atkreipia dėmesį į tai, kad vienas iš svarbesnių leitmotyvų tiek klasikiniuose, tiek šiuolaikiniuose romanuose – kelionė:

Įrodinėdami savo brandą ir atsakomybę paugliai palieka namus; kariai vyksta į tolimus mišių laukus; šeimos išsikelia ir apsigyvena kitur; nuotykių ieškotojai ir klajūnai tiria daug žadančią aplinką; drąsiausi ieškotojai keliauja į dar netyrinėtas vietas. *Literatūriniai žemėlapiai* skirti skaitytojams,

studentams, moksleiviams, mokytojams ir bibliotekininkams kaip pagalbinė priemonė, padedanti aiškiau išvaizduoti tų kelionių vietas ir jose aptinkamus orientyrus. (Snodgrass 1995; ix)

M. E. Snodgrass išvardija kiekviename romane minimus vietovardžius ir reziumuoja, kas tose vietose nutiko. Ji nesivargina tiksliai atsekti kiekvienos kelionės maršrutą. Ji tik pažymi geografinius taškus (miestus, gyvenvietes, gamtinius objektus ar pan.), kuriuos sujungia abstrakčiomis rodyklėmis. Visų romanų veiksmas gali būti paaiduotas atpažįstamame pasaulio žemėlapyje. Net jei vieta neegzistuoja, pagal geografinį aprašymą ją galima apytiksliai lokalizuoti kur nors Himalajuose ar Australijos dykvietėje.

M. E. Snodgrass žemėlapiai apytiksliai reprezentuoja konkrečias vietas bei teritorijas. Realus fizinis pagrindas jai svarbus, ji niekur nenuklysta nuo atpažįstamų kontūrų. Tikėtina, kad M. E. Snodgrass nesimūtų „Į šiaurę nuo saulės, į rytus nuo žemės“ žemėlapiu, mat jame nėra jokių aiškių geografinių nuorodų, galinčių būti atskaitos taškais įprastame pasaulyje ar Europos žemėlapyje. Įdomu, kad, išskyrus aiškesnį knygų geografijos įsivaizdavimą, M. E. Snodgrass kitokio savo sumanymo pagrindimo nepateikia, tuo tarsi patvirtindama erdviškumo svarbą bei žemėlapiu kaip priemonės, kuri būtina vaizduotei reguliuoti ir suvaldyti, statusą. Vienas iš vaizduotės kontrolės motyvų – nežinomo baimės įveikimas:

Nors niekas negali užtikrintai pasakyti, kada atsirado pirmieji užrašai ir žemėlapiai, priešas, dėl kurių klausiamo, kas esame, kur esame, kas yra ir kas galėtų būti, laikui bėgant nepakito. Manoma, kad ankstyviausi žemėlapiai buvo sukurti tam, kad padėtų žmonėms rasti kelią ir sumažintų nežinomo baimę. Mums reikia žinoti gyvybiškai svarbias vietas (anksčiau tai buvo medžioklės teritorijos ar gėlo vandens šaltiniai; dabar – elektros tinklai ir maisto parduotuvės) ir gyvybei pavojingas vietas (kitų žmonių žemės; nuodingų atliekų nuotėkos). Dabar, kaip ir anksčiau, fiksuojame didžiuosius konfliktus ir reikšmingus atradimus. Tvarkingai dėliojame informaciją žemėlapiuose tam, kad naujai pamatytume tai, ką žinome. Dėl to žemėlapiai aiškina; aiškinimai nuramina, jie taip pat skatina užduoti daugiau klausimų, apsvaistinti kitas galimybes. Prašyti, kad kas nors duotų žemėlapi,

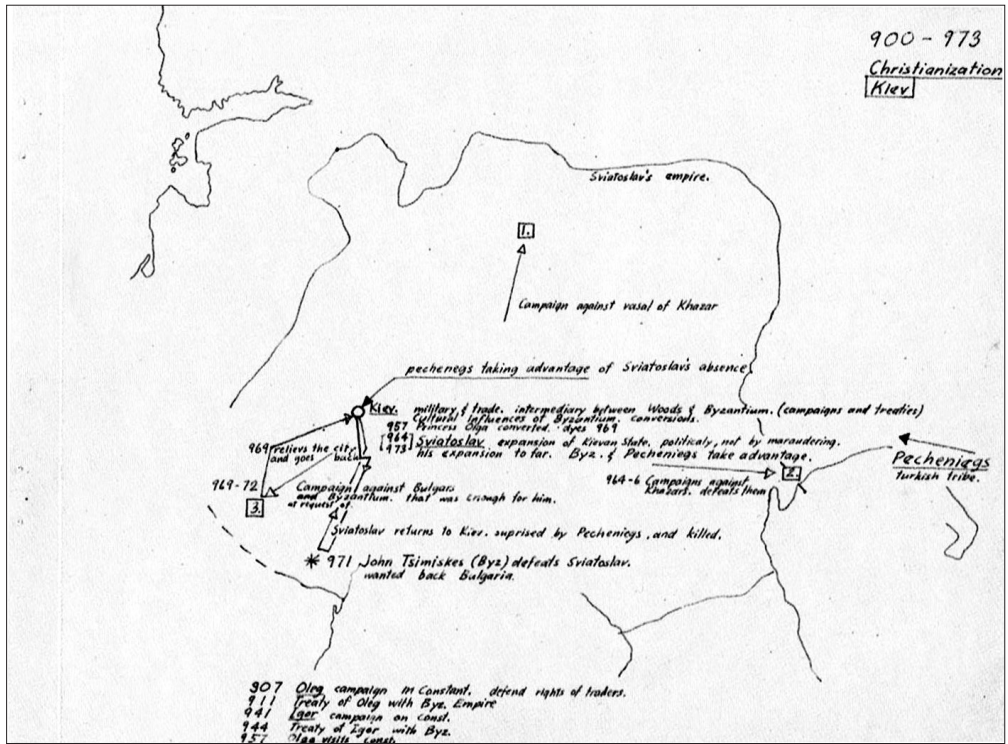
reikia paprašyti „papasakok man istoriją“. (Turchi 2004; 11)

Taigi žemėlapiai ne tik pasakoja istorijas, bet ir neutralizuoja nežinomo baimę. Būtent todėl joks pasakojimas neįmanomas be mentalinio žemėlapiu. Romano *Rožės vardas* postilėje Umberto Eco, aiškindamas savo rašymo virtuvę, netiesiogiai atskleidžia pasakojimo ir žemėlapiu sąsają, dėl kurios aprašomosios vietos žemėlapis įtraukia pasakojimą į erdvinę dimensiją:

<...> tyrinėju nuotraukas ir planus architektūros enciklopedijose, kurdamas vienuolyno planą, matuodamas atstumus, netgi skaičiuodamas pakopas sraigtiniuose laiptuose. Kartą Marco Ferreri pasakė man, jog mano dialogai labai kinematografiški, nes trunka kaip tik tiek, kiek reikia. Tai suprantama, nes kai du mano personažai eidavo kalbėdamiesi iš refektoriaus į klostą, rašydavau pasiklojęs prieš akis planą. Jiems atėjus pokalbis nutrūkdavo. (Eco 1991; 415)

Tiesa, tai galioja tik tada, kai pašnekovai eina ir kalbasi nestabčiodami. Pokalbio temos aktualumas ar oro temperatūra gali koreguoti tokio fiktyvaus ėjimo tempą, tačiau jei U. Eco tiksliai laikosi savo principo (planas veikia pašnekesį), iš refektoriaus į klostą negalima nueiti greičiau nei diktuoja žemėlapiu mastelis. Judėti galima tik lėčiau. Skaitytojai, prieš akis turėdami vienuolyno planą, ilgainiui gali susidaryti ne tik erdvinį, bet ir laikinį vietos planą, kuris (kaip M. Ferreri atveju) padeda įskaityti dialogų kinematografiškumą³.

³ Plg., nemaža dalis serialo *Game of Thrones* 7 sezono 6 epizodo žiūrovų viešai kritikavo laiko ir erdvės neatitikimą. Ankstesni įvykiai ir veikėjų kelionės žiūrovams sukuria erdvines schemas ir žemėlapius, kurių deviacijos sukelia kognityvų disonansą. Laikas anapus Sienos neproporcingas laikui, kurio reikėjo žmogui nubėgti iki Sienos, varnui nuskristi į Dragonstouną, drakonui sugrįžti atgal... Anot Westeros kūrėjo George'o R. R. Martino, šis žemynas dydžiu prilygsta Pietų Amerikai. Todėl atstumas nuo užusienio iki Dragonstouno prilygtų atstumui nuo Venesuelos iki

5 pav. Fragmentas iš J. Mačiūno „Rusijos istorijos atlaso“. Iš Jono Meko vizualiųjų menų centro „Fluxus“ kolekcijos

Jamesas Joyce'as taip pat turėjo kartografinę ar erdvinę ambiciją, kai jis nurodė, jog galbūt sunaikintą Dubliną bus galima atkurti pagal jo romaną *Ulisas* (išleistas 1918–1922). Bėda ta, kad *Ulisas* veiksmas neapima viso Dublino. Taip pat tai yra 1906 m. birželio 16 d. centrinio Dublino fragmentas, kuris, tikėtina, nebeegzistuoja, bent J. Joyce'o aprašytu pavidalu. Ar dabartinis Dublinas yra toks pats kaip J. Joyce'o veikėjų Leopoldo Bloomo

ir Stepheno Dedalus'o laikais? Vargu. Padidėję transporto priemonių srutai, pasikeitę namų fasadai, naujos mados, kitoks bendravimas. Norint atkurti miestą reikia daugybės detalių, kurių net ir išsamiaje J. Joyce'o romane stokojuama. Jei romane trūksta informacijos, kaip galime sužinoti, koks buvo Dublinas 1906 m.? Iš nuotraukų ir... žemėlapių. Tačiau tuometis ir nūdienos žemėlapiai skiriasi. Galima atpažinti upę, gatvių tinklą, tam tikras vietas, tačiau

Urugvajaus. Toks atstumas lemia, kad jo neįmanoma įveikti per ne visą parą. Vadinas, žemėlapis demaskavo seriale kūrėjų laiko suvokimo reliatyvumą. G. R. R. Martinas knygoje su erdve ir laiku elgiai gerokai atidžiau.

nėra jokių garantijų, kad ten, apačioje, miestas nepakito. Maža to, ilgainiui transformuojasi ne tik teritorija, ne tik teritorijos žemėlapis, bet ir erdvinis Dublino suvokimas.

Žemėlapis grafiškai rodo erdvinius santykius žemėje ar kur nors kitur žinomoje visatoje, taip pat fiktyvioje ar fantastinėje erdvėje. Net ir paprasčiausi žemėlapiai yra sudėtingos komunikavimo priemonės, kurios perduoda žinią – informaciją, kuri vienaip suvokiama amžininkų, kitaip tu, kurie tuos žemėlapius naudoja vėliau. (Reinhartz 2012; xv)

Jei 1906 m. dubliniečiai ar miesto svečiai naudojami žemėlapiu, tikėtina, kad jiems nerūpėjo konkretus maršrutas, kuris domina tuos, kurie XXI a. Dubline jau ieško J. Joyce'o Dublino ir jame aprašytų vietų.

Beje, žemėlapiu perskaitymas taip pat yra individualus, todėl skaitmeninių žemėlapių rekomendacijos dėl ėjimo ar važiavimo laiko gali nesutapti su konkreto tokio žemėlapiu vartotojo judėjimo greičiu. Dėl atstumo problemų nekyla, juo neabejojama. Skirtis gali vidutinis greitis. Bet ar tikrai atstumai yra garantuoti ir neginčytini? Pakito Dublinas, pakito Dublino žemėlapiai, vien *Ulis*o tekstas išliko toks pat.

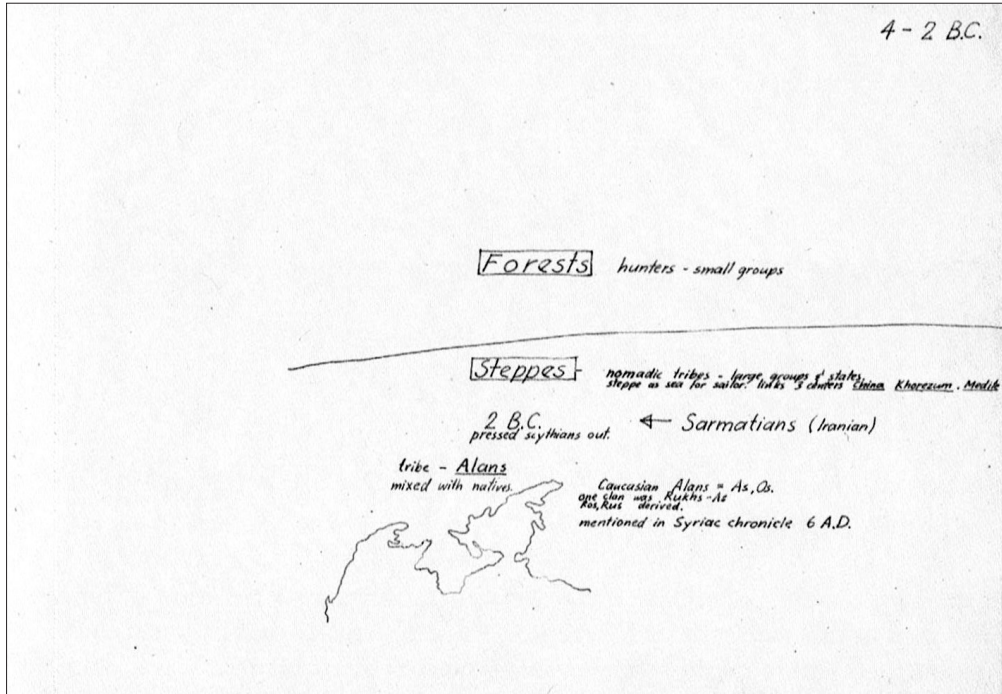
Jei galimas literatūrinių žemėlapių sąvadas (M. E. Snodgrass pavyzdys), tada turėtų būti įmanomas ir atvirkštinis procesas – pasakojimai, kuriuos diktuoja konkretus žemėlapis. Įdomu, kiek būtų galima papasakoti istorijų, kurias leidžia konkreti žemėlapyje pateikta erdvė? Labai daug. Čia matyti akivaizdi asimetrija: vienas romanas – vienas žemėlapis, vienas žemėlapis – daug romanų. Tačiau tai reiškia, kad J. Joyce'as pervertina savo romano galimybes atkurti „sunaikintą“ Dubliną. Pasakojimai turi savo struktūrą, kurią žemėlapis gali suardyti, nes jis yra

begalinis pasakojimas, be pradžios ir pabaigos. Jį galima pradėti nuo bet kurio taško dvimatėje žemėlapyje. Vadinasi, žemėlapyje slypi neišsemiamas skaičius galimybių perteikti pačių įvairiausių žanrų pasakojimus. Pradedant matematinio „iš taško A į tašką B išvyko...“, baigiant „prieš 20 metų tai, ką dabar vadina X, buvo vadinama Y...“, ir t. t. Kita vertus, žemėlapis tuo pat metu yra baigtinė reprezentacija, kuri užfiksuota nebekinta, nebent tai el. žemėlapis. Bet ir tokiu atveju eilinis naudotojas negali diachroniškai palyginti to paties žemėlapyje skirtingų versijų. Todėl net ir J. L. Borgeso ar N. Gaimano imperatoriški žemėlapiai masteliu 1:1 negali būti tobulos reprezentacijos, nes tikroji erdvė kinta, žemėlapis – nebe.

Todėl, tarkim, jei Dublinas išnyktų, tuomet jį būtų galima atkurti pagal mentalinį *Ulis*o žemėlapi, o tai reikštų, kad tas žemėlapis leistų papasakoti begalę „atkuriamų“ istorijų, kurios nebūtinai būtų suderinamos su *Ulis*o Dublino. Todėl visiškai neaišku, ar atkurtasis Dublinas nors kiek primintų Dubliną, apie kurį rašė J. Joyce'as. Tikėtina, kad J. Joyce'as nekritiškai vertino žemėlapiu kaip tikslios ir vienintelės galimos reprezentacijos idėją, todėl detaliam neapgalvojo šios sekos: Dublinas (1906) – Dublino žemėlapis (1906) – *Ulis*as (1919–1922) – *Ulis*o pagrindu sudarytas žemėlapis (1922 + n) – atkurtas Dublinas (1922 + n)...

Panašiai žemėlapiu gylį ir jame slypinčių detalių gausą nusakė Kenas Jenningsas:

Tuomet, tikraja to žodžio prasme, galėjau valandų valandas nagrinėti žemėlapi. Skaičiau greitai ir godžiai, todėl puikiai žinojau, kad Roaldo Dahlo ar Brown'o enciklopedijos puslapį perskaitysiu per 30 ar pan. sekundžių. Tačiau kiekvienas atlaso puslapis buvo beveik neišsemiamas pavadini-

6 pav. Fragmentas iš J. Mačiūno „Rusijos istorijos atlaso“. Iš Jono Meko vizualiųjų menų centro „Fluxus“ kolekcijos

mų, formų ir vietų lobynas, todėl mėgavausi tuo gylio ir visapusiškumo pojūčiu. Keliautojai grįžta į mėgstamas vietas tam, kad užsisakytų tą patį patiekalą toje pat kavinėje ar stebėtų saulėlydį iš to paties taško. Galėjau padaryti tą patį būdamas užkietėjęs fotelinis keliautojas, besimėgaujantis anksčiau matytais vaizdais tuo pat metu stebėdamasis naujomis detalėmis. (Jennings 2011; 5)

Pasakojimas, nesvarbu, ar jis paremtas tikrais faktais, ar yra fiktyvus, bent laikinai įtikina klausytojus ir skaitytojus, kad tai, apie ką pasakojama, yra tikra. Kitaip tariant, pasakojimas turi gebėjimą įtraukti į tam tikrą realybę. Žemėlapis, kaip pasakojimo atmaina, turi įtikinti žiūrovus jo pateiktų vaizdų tikroviškumu, tačiau čia esama ir papildomų sąlygų:

Mums patinka manyti, kad žemėlapiai yra faktiniai ir kažkodėl teisingi, kad juose beveik ar išvis nėra šališkumo. Tačiau taip niekada nebūna. Jų tikrovės reprezentacija tegali būti selektyvi ir subjektyvi. Kiekvienas kartografas turi nuspręsti, ką įtraukti ir, kas dar svarbiau, ko neįtraukti į žemėlapi. Vieno sluoksnio išskyrimas kitų sąskaita reikalauja rinktis, o tai jau šališkumas, taigi joks žemėlapis nėra pernelyg trivialis ar nereikšmingas, kad ko nors nenuviltų ar neįžeistų. (Parker 2009; 167)

Paskutinis Mike'o Parkerio teiginys galioja tik realiems žemėlapiams, vargu ar kas nors skundžiasi dėl fiktyvių žemėlapių. Tačiau žemėlapių sudarytojai turi galimybę sąmoningai ar nesąmoningai manipuluoti kartografinė informacija, todėl net ir profesionalai puikiai žino, „kaip meluoti žemėlapiuose“ (pavyzdžiui, Monmonier 1991).

Jurgio Mačiūno „Rusijos istorijos atlasas“

Įdomus bandymas alternatyviai papasakoti valstybės istoriją naudojant keliasdešimt žemėlapių priklausio Jurgiui Mačiūnui. Būdamas architektūros studentas 1953 m. J. Mačiūnas nubraižė Rusijos istorijos atlasą, kurį sudaro 37 žemėlapiai, perteikiantys skirtingus istorinius sluoksnius. Chronologiškai anksčiausias žemėlapis vaizduoja VII a. pr. Kr., vėliausias – 1881 m. Atlase esama nuorodų, kad J. Mačiūno projektas turėjo baigtis 1918 m., tačiau atlasas neužbaigtas. Žemėlapiai sudėti atvirkštine tvarka – nuo vėliausio link anksčiausio. Nepaisant to, instrukcijose J. Mačiūnas rekomenduoja chronologinę jų peržiūrą.

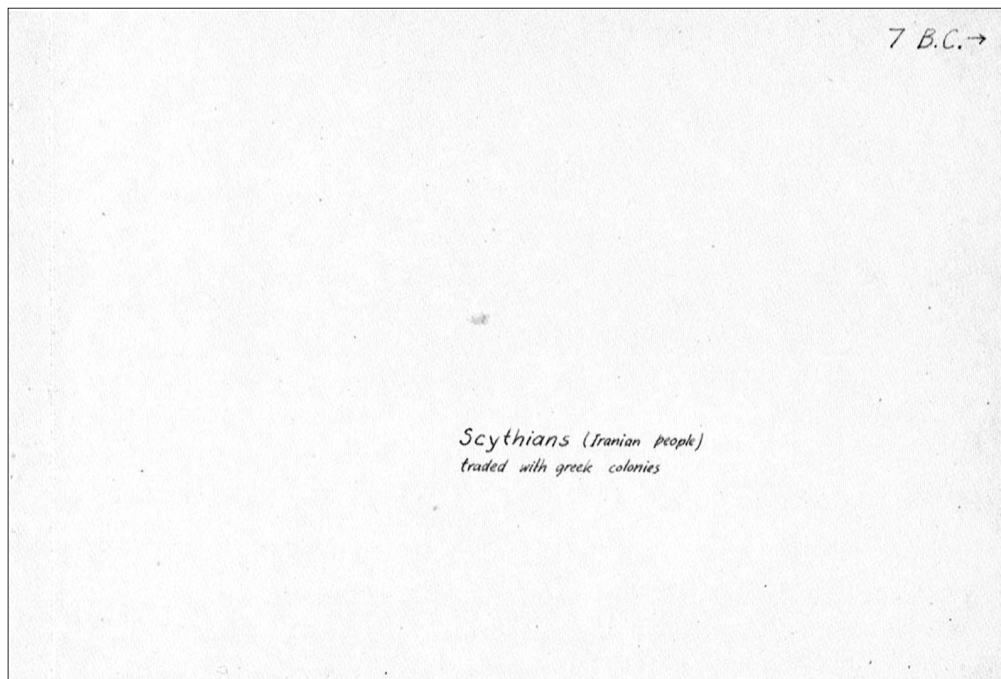
Žemėlapiais tuos lapus galima vadinti tik sąlyginai. O kartografiškai puristai, matyt, net užlipdytų jiems kartografinio nusikaltimo etiketę, nes atlaso tikslumas ir detalumas, švelniai tariant, abejotini. Ko vertas vien IV–II a. pr. Kr. žemėlapis, kuriame kažkur virš Juodosios ir Azovo jūrų nubrėžta šiek tiek lenkta linija, virš kurios pažymėta „Miškai; medžiotojai – mažos grupės“, žemiau linijos – „Stepės; klajoklių gentys – didelės grupės ir valstybės“ (6 pav.). Kai kurie žemėlapiai išvis tėra tuščia erdvė su užrašu. Kituose geografinės informacijos yra kiek daugiau, tačiau ji žymi tik tam tikrą kontūrą, perskyrą ar kultūrinę ir / ar politinę ribą. Pirmajame žemėlapyje (1 pav.), perkeltame ant languoto lapo, pateikta daugiausia geografinės informacijos – jame pažymėta europinė Rusijos

imperijos dalis, kurią (ap)riboja Uralo kalnai rytuose, Juodoji ir Azovo jūros bei viršutinė Kaspijos jūros dalis pietuose, rytinė Baltijos jūros pakrantė vakaruose. Šiauriausias vietovardis – Helsinkis. Žemėlapyje pažymėti 32 Rusijos imperijai priklausę miestai ir pagrindinės europinės imperijos dalies upės. Kitaip nei kituose žemėlapiuose, pirmajame J. Mačiūnas nepateikė jokių chronologinių nuorodų. Visi kiti žemėlapiai, išskyrus antrą (2 pav.) (kuris, tikėtina, liko neužbaigtas, todėl žymi nežinia ką), trečią, ketvirtą ir penktą (kurie geografiškai apima azijinę Rusijos dalį, o istoriškai – 1500–1800 m. laikotarpį) (3 pav.), neišėina už pirmojo žemėlapio ribų. Tiesa, anksčiausius tarpsnius žyminčiuose žemėlapiuose (VII a. pr. Kr., II a., IV a., VI a., VII–VIII a. ir 800–900 m.) išvis nėra jokių geografinių atskaitos taškų (5 pav.). Šių žemėlapių ribas galima nustatyti pagal kontekstą ir žemėlapyje nurodomas tendencijas.

Kadangi žemėlapiai nupiešti ant permatomo popieriaus, tikėtina, kad J. Mačiūnas vėlesniuose sluoksniuose perkopijavo kai kuriuos pirmame žemėlapyje perteiktus kontūrus. Anot Astritos Schmidt-Burkhardt (2013), kuri turėjo galimybę apžiūrėti originalų J. Mačiūno atlasą, dedant vieno laikotarpio žemėlapi ant kito galima pamatyti geopolitinius vieno ar kito Rusijos istorijos laikotarpio pokyčius:

Atlasas taip pat funkcionuoja kaip trumpas Rusijos istorijos kursas. Geriausiai tai matosi naudojant atlasą kaip folioskopą⁴, kai žemėlapiai greitai perverčiami nuo pabaigos iki pradžios, kaip nurodė pats Mačiūnas. Tik tuomet žiūrovas gali pagrėitintai stebėti Rusijos atsiradimą ir

⁴ Folioskopas (pranc. *folioscope*, *feuilletolescope*; vok. *Daumenkino*; angl. *flipbook*) – nedidelio formato iliustruota knygelė. Greitas jos puslapių pervertimas sukuria animacinį vaizdą.

7 pav. Fragmentas iš J. Mačiūno „Rusijos istorijos atlaso“. Iš Jono Meko vizualiųjų menų centro „Fluxus“ kolekcijos

plėtimąsi bei Rusijos imperijos konsolidavimąsi. Chronologinė tvarka reiškia, kad, jei *Atlasas* naudojamas performatyviai, tada išjudinamas vaizdinių srautas, kuris sklendžia per epochas ir per amžius. Tokia kinematografinė Rusijos istorijos apžvalga vaizduoja Rusiją kaip imperiją, kuri iškilo iš beveik tuščių popieriaus lapų be jokios topografinės informacijos ir kuri nuosekliai plėtėsi tapdama didžiausiu pasaulio politiniu vienetu, apimančiu ne mažiau nei šeštadalį Žemės sausumos. (Schmidt-Burkhardt 2013; 11–12)

Įdomu tai, kad, žaidžiant linijomis ir kontūrais, galima netiesiogiai papasakoti valstybės istoriją nuo tuščioje erdvėje įrašytų su graikų kolonijomis prekiausių skitų (7 pav.) iki imperijos bene aukščiausiam jos iškilimo taške (4 pav.).

Tušti ikiistoriniai žemėlapiai aiškiai parodo pokyčių mastą ir kryptį. O nutylėjamą J. Mačiūnas išnaudoja kaip pasakojimo strategiją. Kadangi jame nėra jokios geografinės informacijos, be konteksto VII a. pr. Kr. žymintis lapas net nebūtų atpažįstamas kaip žemėlapis, geriausia atveju jis interpretuotinas kaip nebaigtas tekstas. Tačiau folioskopinė peržiūra rodo ne tik chronologinius pokyčius Rusijai priskirtinoje teritorijoje, bet ir žinių apie tą teritoriją gausėjimą ar mažėjimą (tai priklauso nuo atlaso vertimo krypties). Svarbu tai, kad J. Mačiūno žemėlapiai, rodydami pokyčius, padeda išspręsti kartografinį paradoksą, į kurį dėmesį atkreipia R. W. Ungeris:

Šiuolaikinės kartografijos šerdyje slypi paradoksas. Kuo preciziškiau ir išsamiau siekiama reprezentuoti tikrovę, tuo ta reprezentacija rodosi negyvenimiškesnė. Žemėlapiai yra nejudrūs, nebylūs ir statiški. Jie veikiau žymi tašką laike, o ne egzistuoja atskleisdami žmonių veiksmus. Jie neatitinka gyvenimiškų realijų, nes žmonės pasaulį patiria ne statiškai, bet per judesį. (Unger 2010; xiii)

Atlase J. Mačiūnui akivaizdžiai pavyko atskleisti žmogišką judesį ir teritorines transformacijas. Bene visi J. Mačiūno žemėlapiai primena pasakų ar *fantasy* žemėlapius. Dauguma jų nėra tikslūs nei geografiškai, nei politiškai. Istorikai galbūt. Juose nėra, J. Mačiūno požiūriu, nereikalingų ar atsitiktinių detalių. Kitaip nei straipsnio epigrafe minimi J. Swifto kartografs, J. Mačiūnas tuščiose vietose nepiešia egzotiškų paveiksluokų ar dramblių. Tikriausiai, jam rūpi ne egzotika, o tuščia vieta tekstui užrašyti. Matyt, jį labiau domina istorija, o ne teritorija; laikas, o ne erdvė. Į žemėlapi įtraukta tekstinė informacija praplečia matmenis – užuot likęs dviejų matmenų, žemėlapis įgyja trečią dimensiją, dėl kurios žemėlapyje atsiranda chronologinis matmuo, padedantis struktūruoti ne tik atlaso erdvę, bet ir jo laiką.

Beje, ikiistoriniai Rusijos žemėlapiai, be jokių tikslų geografinių nuorodų ar kontūrų, primena antikinį pasaulio suvokimą, kai teritorijos anapus žinomų žemėlapių įvardijamos kaip *ubi sunt leones* arba *hic sunt dracones*. Arba tai, ką vėlesni geografai ir kartografai vadino *terra incognita*.

J. Mačiūno pasiūlyta Rusijos istorijos versija įdomi ir dėl to, kad joje analoginėmis priemonėmis mėginama vienoje dvimatėje erdvėje suderinti tiek pasakojimą, tiek žemėlapiui būtinas geografines nuorodas. Taikant šiuolaikines skaitmenines technologijas galima nesunkiai sluoksniuoti žemėlapius. Spustelėjus tam tikrą žemėlapio tašką galima gauti tekstinę ir / ar vaizdinę informaciją apie vietą, įvykį ar pan. Taip pat į žemėlapius tokiu būdu galima įtraukti beveik neribotą kiekį pasakojimų⁵. Analoginė J. Mačiūno versija siekė padaryti tą patį gerokai iki skaitmeninių technologijų atsiradimo. Tiesa, Rusijos istorijos atlasas pasižymi ribotomis galimybėmis, nes fizinė erdvė, skirta tekstinei informacijai, apribota lapo formatu. Kita vertus, tai gali būti pranašumas, mat nekyla informacijos pertekliaus problema, nes į popieriaus lapą galima surašyti tik svarbiausius faktus ir / ar vietovardžius.

J. Mačiūno žemėlapiai kiek primena M. E. Snodgrass literatūrinius žemėlapius, kuriuose taip pat apsiribojama viena kita geografinė nuoroda, tarp kurių brėžiamos romane vykusios kelionės detalių nepaisančios rodyklės. Tačiau, skirtingai nuo M. E. Snodgrass žemėlapių, J. Mačiūno žemėlapiai yra gerokai informatyvesni dėl istorinių sluoksnių ir peržiūrai naudojamo folioskopinio atlaso principo, padedančio susluoksniuoti žemėlapius, kurie nori nenori rodo teritorijos pokyčius bėgant laikui. O tuos pokyčius galima pavaizduoti

⁵ Naratyvinių žemėlapių pavyzdžiai: http://n.mapping.jp/index_en.html; <http://digitalharlem.org/>; <http://mappinggothic.org/>; <http://mappingoccupation.org/index.html>; <https://explorables.cmucreatelab.org/explorables/annual-refugees/examples/webgl-timemachine/>; <http://topostext.org/>. Straipsnio autorius dėkoja komunikacijos dizaineri Eglei Vitkutei už pateiktas nuorodas.

rodant kintančius riboženklius bei judėjimo kryptis (rodykles) pasakojime apie tai, kaip retai apgyvendinta skitų teritorija be apibrėžtų ribų ilgainiui tampa beveik neapbrėpiama Rusijos imperija.

Ar kartografuojant pasakas galima ko nors pasimokyti iš J. Mačiūno atlaso? Kaip parodė J. Mačiūnas, vienas galimas būdas išspręsti skirtingų politinių tikrovių neatitikimą – sluoksninavimas, kuris leidžia į vieną žemėlapiį sudėti skirtingą ar net nebendramatę informaciją – nuo nusikaltimų dinamikos iki triukšmo lygio, nuo balsavimo apylinkių iki degalinių tinklo, nuo paveldosauginių teritorijų iki paukščių migracijos ir t. t. Visus sluoksnius galima krauti vieną ant kito, tačiau, išskyrus bendrą teritoriją, jie neturi nieko bendro.

J. Mačiūno atlase pervertus puslapį atsiduriama kitoje laikinėje tikrovėje ar tematinėje perspektyvoje, atsiradus lietuviams tame žemėlapyje skitai seniausiai buvo dingę ir pan. Ir tai paaiškina, kodėl stebuklingos pilies nemato nei žmonės, nei gyvūnai, nei žuvis, nei paukščiai – visi jie juda savo nebendramačiuose taktiniuose sluoksniuose. Dėl stebuklingos prigimties vienintelis feniksas turi galimybę iš vieno sluoksnio pereiti į kitą. Tarp sluoksnio judėjimo negalima užfiksuoti žemėlapyje konvencinėmis priemonėmis, tačiau jį galima vizualizuoti pagal analogiją su pastato aukštais: žmonių sluoksnis – žvėrių sluoksnis – žuvų sluoksnis – paukščių sluoksnis – trolių sluoksnis. Vadinasi, dvisluoksniame žemėlapyje belieka parodyti maršrutą tarp įprastos tikrovės ir užburto pilies.

Akivaizdu, kad, norint žemėlapyje parodyti pilies „į rytus nuo saulės, į šiaurę nuo žemės“ lokaciją bei trečio brolio kelionės maršrutą,

vieno sluoksnio žemėlapio neužtektų. Visų išvardytų sluoksnių taip pat nereikėtų, nes gyvūnai ir žuvis informacijos neturi. Taigi reikėtų bent dviejų sluoksnių, kurių vienas žymėtų įprastą žemės paviršių, kitas – fenikso ir balandės skrydžių trajektorijas. Turint omenyje, kad pasakoje fenikso skrydis užtruko labai ilgai, o princesė balandė per vieną parą suskraidydavo pirmyn–atgal, pilis turėtų būti arčiau trečio brolio nei galutinis žemiškos trečio brolio kelionės taškas – paukščių valdovės trobelė. O antras sluoksnis, kurį būtų galima pavadinti „debesų atlasu“, turėtų maždaug atitikti apatinį sluoksnį ir neperžengti jo ribų. Galiausiai, sutarus dėl saulės ir žemės padėčių (į rytus..., į šiaurę...) vasaros pabaigoje Švedijos teritorijoje, būtų galima ieškoti atskaitos taškų bei kryptių, kuriomis būtų brėžiamos rodyklės. O konkreti vizualizacija būtų J. Mačiūno vertas iššūkis kūrybingiems kartografams ir žemėlapių dizaineriams.

Pabaiga

Straipsnio pradžioje buvo iškelti klausimai apie epistemologinį žemėlapių statusą, apie nepasakojančius žemėlapius bei neerdvinius pasakojimus. Išdėstyti argumentai parodė, kad joks žemėlapis negali būti redukuotas vien į tikslią tam tikros erdvės ar teritorijos reprezentaciją. Tokia žemėlapio interpretacija pernelyg susiaurina žemėlapiuose slypinčias galimybes. Kiekvienas žemėlapis ne tik reprezentuoja, bet ir atstumia ir / ar sudomina, kuria ir / ar naikina tam tikrus tikrovės elementus. Todėl žemėlapis negali išvengti bent vienos istorijos papasakojimo. Ir, kaip parodė J. Mačiūno atlasas, net ir

tuščias lapas, kuriame įrašyti septyni žodžiai, gali daug pasakyti apie juo „reprezentuojamą“ teritoriją, apie kurią šis perteikia esminę informaciją, ir tuo pat metu paradoksaliai „žymi“ erdvę jos nepažymėdamas. Tuštuma žemėlapyje iškalbinga, ji gali parodyti tiek dar nepažintas, tiek diskredituotas ar uždraustas teritorijas. Dėl to bet kurios istorijos, net ir vykstančios tuštumoje, erdvė gali būti perteikta paprastesniame ar sudėtingesniame žemėlapyje.

LITERATŪRA

Borges, Jorge Luis. 1999. *Collected Fictions*. London: Penguin.

Brooke-Hitching, Edward. 2016. *The Phantom Atlas: The Greatest Myths, Lies and Blunders on Maps*. London: Simon & Schuster.

Carroll, Lewis. 1889–1893. *Sylvie and Bruno. Sylvie and Bruno Concluded*. Project Gutenberg.

Eko, Umberto. 1991. *Rožės vardas*. Vilnius: Alna.

Gaiman, Neil. 2006. *Fragile Things: Short Fictions and Wonders*. London: Headline Publishing Group.

Gedutis, Aldis. 2014. „Mokslų žemėlapiai: vizualinės mokslų klasifikavimo praktikos“, *Sociologija: mintis ir veiksmai* 2 (35): 5–36.

Harley, John Brian. 2001. *The New Nature of Maps*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Harley, John Brian; Woodward, David. 1987. „Preface“ kn. John Brian Harley and David Woodward (eds.) *The History of Cartography. Vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*. Chicago: The University of Chicago Press.

Hessler, John. 2015. „Assembling the World in an Image“ in *Map: Exploring the World*. London: Phaidon Press Ltd.

Jennings, Ken. 2011. *Maphead: Changing the Wide, Weird World of Geography Wonks*. New York: Scribner.

Padėka

Straipsnis yra dalis Vilniaus dailės akademijos vykdomo tyrimo „Vaizduotės ir idėjų žemėlapiai: inovatyvių vizualizavimo formų taikymas mene, kultūros komunikacijoje, edukacijoje“ rezultatų. Tyrimą finansavo Lietuvos kultūros taryba ir Lietuvos Respublikos kultūros ministerija.

Plačiau: <http://www.mapping.lt/>

Johne, Sven. 2005. *Vinta*. Leipzig: Institut für Buchkunst Leipzig.

Leleu-Merviel, Sylvie. 2014. „Visual Information Construing: Bistability as a Revealer of Mediating Patterns“ in Fidelia Ibekwe-SanJuan and Thomas M. Dousa (eds.) *Theories of Information, Communication and Knowledge: A Multidisciplinary Approach*. Dordrecht: Springer.

Melvilis, Hermanas. 1987. *Mobi Dikas, arba banginis*. Vilnius: Vaga.

Mondzain, Marie-José. 2005. *Image, Icon, Economy: The Byzantine Origins of the Contemporary Imaginary*. Stanford: Stanford University Press.

Monmonier, Mark. 1991. *How to Lie with Maps*. Chicago: The University of Chicago Press.

Moretti, Franco. 1998. *Atlas of the European Novel 1800–1900*. London: Verso.

Moretti, Franco. 2005. *Graphs, Maps, Trees: Abstract Models for Literary History*. London: Verso.

Parker, Mike. 2009. *Map Addict: A Tale of Obsession, Fudge & the Ordnance Survey*. London: Collins.

Reinhartz, Dennis. 2012. *The Art of the Map: An Illustrated History of Map Elements and Embellishments*. New York: Sterling.

Robinson, Arthur H.; Petchenik, Barbara B. 2011. „On Maps and Mapping“ in Martin Dodge, Rob Kitchin and Chris Perkins (eds.) *The Map*

Reader: Theories of Mapping Practices and Cartographic Representation. Oxford: Wiley–Blackwell.

Schalansky, Judith. 2011. *Pocket Atlas of Remote Islands: Fifty Islands I Have not Visited and never Will*. London: Penguin.

Schmidt-Burkhardt, Astrit. 2013. „Fluxus, “Rear-Garde”, and Russia“ in *Fluxus: Russian Atlases*. Vilnius: Jonas Mekas Visual Arts Center / St. Petersburg: The State Hermitage Museum.

Snodgrass, Mary Ellen. 1995. *Literary Maps for*

Young Adult Literature. Englewood, CO: Libraries Unlimited, Inc.

Solnit, Rebecca. 2005. *A Field Guide to Getting Lost*. New York: Viking.

Turchi, Peter. 2004. *Maps of the Imagination: The Writer as Cartographer*. San Antonio, TX: Trinity University Press.

Unger, Richard W. 2010. *Ships on Maps Pictures of Power in Renaissance Europe*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.

ABSTRACT

SOUTH TO THE SUN, NORTH TO THE EARTH: MAPS WITHIN AND BEYOND THE NARRATIVE

This article discusses the relationship that occurs between a map and a narrative. As a mean of visualization, a map is used in varied contexts, where it is usually interpreted as a representation of a certain territory, both real and fictitious. The dependence on temporality and a multitude of possible layers (multifacetedness) reveal that no map can represent any single territory completely. If the only aim of any map is as precise as a representation of a certain space as possible, then cartography becomes a never-ending, unrealizable and futile activity. Though a map cannot be reduced to a mere representation, it tells stories that alternatively justify its existence. Therefore, it is important to answer the following: what is the epistemological status of map? Is a “mute” map possible? Are there any unmappable narratives? As an illustration of the narrative nature of the map, the Atlas of Russian History by George Maciunas is provided and analyzed.

Socialinių pokyčių studijų centras
Socialinių mokslų fakultetas
Klaipėdos universitetas
Minijos g. 153
LT-93185 Klaipėda
El. paštas: aldis.gedutis@ku.lt